

ОСНОВНІ ВИДИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ У ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Ольга Бабак,

аспірантка

Інституту економіко-правових досліджень НАН України,
м. Донецьк

Інститут юридичної відповідальності є невід'ємною складовою у правовій системі кожної країни, відіграє у зовнішньоекономічній діяльності (далі – ЗЕД) значну роль. Слід зазначити, що система норм, які встановлюють відповідальність суб'єктів ЗЕД, не відповідає сучасним умовам правової держави та потребує вдосконалення. Правова регламентація притягнення до відповідальності суб'єктів ЗЕД при зовнішньоекономічних операціях певним чином залежить від здійснення державою своєї регуляторної політики, яку необхідно дослідити. В науковій літературі немає єдиної думки з приводу визначення видів відповідальності суб'єктів господарювання за правопорушення у сфері ЗЕД.

Питанням притягнення до відповідальності за порушення законодавства, що регулює ЗЕД, присвячені роботи багатьох авторів, які неодноразово намагалися визначити види такої відповідальності. Особливості господарської відповідальності за порушення законодавства суб'єктами ЗЕД аналізували А. Шпомер, Н. Шевченко, Н. Ненюк, В. Мілаш, Т. Шаталова; відповідальність суб'єктів господарювання за зовнішньоекономічним договором (контрактом) досліджували Д. Минюк, В. Луць, В. Марченко, Д. Шаповалов, С. Бервено, О. Беляневич; особливості притягнення до відповідальності суб'єктів ЗЕД згідно із адміністративним і кримінальним законодавством визначали Д. Лук'янець, Т. Корнева, Е. Косяк, І. Катеринчук та ін.

Метою цієї статті є визначення видів відповідальності, до яких притягаються суб'єкти ЗЕД згідно із Господарським кодексом (далі – ГК) України, Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність», пов'язаними з ними законами та зовнішньоекономічними контрактами.

Основне завдання дослідження – встановити особливості й ознаки, що дозволяють розрізняти види відповідальності, та відмежувати їх від інших видів, які не повинні впливати на правове регулювання зазначеної категорії у зовнішньоекономічній діяльності. На сучасному етапі постала необхідність у всебічному дослідженні та закріпленні загальних

положень відповідальності суб'єктів ЗЕД та її видів на законодавчому рівні, що істотно впливатиме на формування основних теоретичних положень правового регулювання.

Загальні засади відповідальності суб'єктів ЗЕД визначені Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 р. № 595-ХІІ (далі – Закон про ЗЕД), ст. 33 якого називає форми та види відповідальності, серед яких зазначає майнову та кримінальну. **Майнова відповідальність** застосовується у формі матеріального відшкодування прямих, непрямих збитків, упущеної вигоди, матеріального відшкодування моральної шкоди, а також майнових санкцій. А до складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення ст. 225 ГК України включає: вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна; додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною; неотриманий прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною; матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом.

Важливим є те, що всі зазначені у ст. 225 ГК збитки, які підлягають відшкодуванню (прямі та побічні), застосовуються як майнові санкції. Тому з правової точки зору у Законі про ЗЕД правильно буде не перелічувати такі матеріальні збитки, а визначити їх одним терміном – «майнові санкції». Також порядок застосування інших майнових санкцій міститься у ст. 224 та ст. 230 ГК, який визначає їх як господарські санкції, що є правовим засобом відповідальності у сфері господарювання.

Особливість усіх господарських санкцій полягає у тому, що вони є способом впливу держави або сторони за договором на регулювання економічних відносин у державі; засобом примусу держави або сторони за договором і застосовуються на основі закону, договору, рішення суду (хоч іноді передбачені законом способи покарання виконуються боржником добровільно); вони передбача-

ють додаткові витрати матеріальних коштів господарюючого суб'єкта, який порушив господарські зобов'язання; застосовуються невідворотно лише у випадку, коли державний орган зобов'язаний застосувати відповідальність і не має права від цього відмовитись, що не стосується оперативного-господарських санкцій за договором [1, с. 7]. Таким чином, майнова відповідальність має місце, якщо застосування санкцій призводить до матеріальних витрат (наприклад, стягнення штрафів), які є обов'язковим засобом примусу суб'єкта ЗЕД державою згідно із законом. Якщо такий захід міститися тільки у контракті, він вважається засобом впливу на сторону за договором і завжди спрямований на захист майнових прав контрагентів.

Визначення майнової відповідальності має значення при порушенні зовнішньоекономічного законодавства, але:

по-перше, майнова відповідальність може застосовуватися за порушення будь-яких норм законодавства при здійсненні ЗЕД (господарського, адміністративного, фінансового, навіть кримінального тощо), оскільки відповідальністю вважається застосування до правопорушника встановлених законом або договором санкцій, внаслідок чого він зазнає майнових втрат;

по-друге, майнова відповідальність застосовується у вигляді (формі) майнових санкцій, які у законодавстві вживаються як тотожні з «економічними». А за змістом економічною є господарсько-правова відповідальність;

по-третьє, немає такого виду відповідальності, як майнова за галузевими ознаками.

Наведений аналіз санкцій, які можуть бути застосовані до суб'єкта ЗЕД як засіб відповідальності, дозволяє стверджувати, що ст. 33 Закону про ЗЕД містить посилання лише на одну форму відповідальності. Це не відповідає умовам повноти законодавчого регулювання відповідальності суб'єктів господарювання у ЗЕД, бо за характером спрямування санкції у зазначеній діяльності можуть бути не тільки майновими, а й організаційно-правовими (з огляду на застосування у ЗЕД оперативного-господарських та адміністративно-господарських санкцій, які відповідно супроводжуються примусом з боку контрагента або держави). Необхідно визнати ще одну форму відповідальності у ЗЕД – **організаційно-правову**.

Потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це в договорі. Загальним принципом цієї відповідальності є державна забезпеченість застосування передбачених законом майнових або інших господарських санкцій. Поєднання майнових та організаційно-правових форм відповідальності за правопорушення господарського законодавства суб'єктами ЗЕД є господарським видом

відповідальності. Отже, для повноти правового регулювання замість «майнового» слід визначити «**господарсько-правову**» форму відповідальності у ЗЕД.

У Конституції України зазначено, що виключно законами України визначаються засади зовнішніх зносин, ЗЕД, митної справи (п. 9 ст. 92). Також виключно законами України (відповідно до п. 22 зазначеної норми) визначаються засади цивільно-правової відповідальності, діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

Відсутність у переліку, який наведено у п. 22 ст. 92 Конституції України, посилання на «господарсько-правову» відповідальність пояснюється тим, що цей вид юридичної відповідальності на час прийняття Конституції України знаходився в стадії емпіричного формування – розроблення та прийняття ряду нормативних актів, які визначають механізм господарювання, регулювання економіки та соціальної сфери, організації фінансово-бюджетної, кредитної та грошової систем України [2, с. 57].

Слід зазначити, що притягнення суб'єктів господарювання до відповідальності може відбуватися за неналежне виконання умов зовнішньоекономічного договору (контракту) або його невиконання взагалі, що призводить до накладення зазначених у ньому санкцій. Законом про ЗЕД передбачено, що суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності несуть відповідальність у видах і формах, передбачених статтями 33 і 37 цього Закону, іншими законами України та/або зовнішньоекономічними договорами (контрактами). Важливим є той факт, що ст. 36 Закону про ЗЕД передбачає, що зовнішньоекономічними договорами (контрактами) може визначатися порядок притягнення до цивільно-правової відповідальності, здійснення такої відповідальності та звільнення від неї. Але цивільно-правова відповідальність серед видів відповідальності суб'єктів ЗЕД у ст. 33 наведеного Закону зазначена не була.

Питання про визначення договірної відповідальності та відповідальності суб'єктів господарського права у ЗЕД є одними з дискусійних у науці. Відповідальність за зовнішньоекономічним договором (контрактом) як у господарському праві [3, с. 87], так і цивільному [4, с. 25] поділяється на договірну та позадоговірну, які розрізняються за підставами виникнення прав та обов'язків.

Д. Минюк стверджує, що у сфері зовнішньоекономічної діяльності укладеним зовнішньоекономічним контрактом може застосовуватися такий вид відповідальності, як цивільно-правова [3, с. 87]. Такої точки зору дотримується і Т. Шаталова, яка вважає, що за законодавством України вина боржника (заподіювача шкоди) розглядається як загальна

умова цивільно-правової відповідальності, отже і відповідальності сторони зовнішньоекономічного договору (контракту) [5, с. 115].

Іноді в теорії цивілістичної науки зовнішньоекономічний контракт визначається як цивільно-правова угода [4, с. 279] або різновид цивільно-правового договору [6, с. 73], за порушення якого суб'єкт ЗЕД притягається до цивільно-правової відповідальності. З наведеним не можна погодитися, бо договір є міжгалузевим правовим засобом. Вчинення суб'єктом зовнішньоекономічних відносин правопорушення у сфері господарювання тягне застосування до правопорушника заходів господарської відповідальності, передбачених нормами ГК України, іншими законами, що регулюють цей вид діяльності, та санкціями, передбаченими у зовнішньоекономічному договорі (контракті). Така відповідальність у ГК України і в теорії господарського права визначається як господарсько-правова. Помилкове посилання на цивільно-правовий вид відповідальності за порушення зовнішньоекономічного контракту можна пояснити тим, що норма Закону про ЗЕД, яка містить таке посилання, існує ще з часу його прийняття, коли проект ГК України був на стадії розроблення. А санкції, які застосовувались як захід договірної відповідальності суб'єктів ЗЕД, мали місце лише в Цивільному кодексі (далі – ЦК) України. Упродовж тривалого часу договір розглядався як інститут цивільного права, отже, і відповідальність, яка була встановлена контрагентами, вважалася цивільно-правовою.

Проте окремі представники цивілістичної науки наполягають на необхідності декодифікації ГК України або принаймні виключення із сфери його впливу відносин, які регулювалися цивільним законодавством (передусім це стосується договірних відносин). У процесі дискусії одні вчені намагаються довести загальноцивільну природу господарського, підприємницького (комерційного) договору, інші прагнуть обґрунтувати їх самостійність, виокремлюючи низку специфічних ознак (правових особливостей), які значною мірою зумовлювалися основними тенденціями економічного розвитку [7, с. 37]. Так, С. Бервено не заперечує існування господарської відповідальності, але наполягає на тому, що договірне право має бути визнане генеральним інститутом цивільного права, а господарське – комплексною галуззю права. Він відносить господарську відповідальність до різновиду цивільно-правової відповідальності [8, с. 53, 198], незважаючи на самостійність зазначених галузей права, відмінність суб'єктного складу порушення договірного зобов'язання та предмета регулювання. Що ж стосується правового регулювання, то господарські договори укладаються за правилами, встановленими ЦК України, з урахуванням особливостей, передбаче-

них ГК України, іншими нормативно-правовими актами щодо окремих видів договорів. Таке посилання на ЦК України не може свідчити про цивільну природу відповідальності за порушення зовнішньоекономічного зобов'язання за контрактом. До речі, лише відповідним господарським законом може бути встановлений особливий порядок укладення, виконання та розірвання окремих видів зовнішньоекономічних контрактів.

О. Беяневич зазначає, що розмежування ЦК і ГК полягає у «належності» відповідній галузі майнових відносин як предмета регулювання. Господарські майнові відносини в договірному контексті можуть бути визначені як такі, що складаються у сфері суспільного виробництва між суб'єктами господарювання в процесі обміну результатами своєї професійної діяльності, тобто як фрагмент господарської діяльності [9, с. 97, 98]. Слід додати, що ЗЕД в останній частині ст. 5 Закону про ЗЕД визначена як складова частина господарської діяльності [10, с. 780].

З огляду на специфічні для ЗЕД ознаки, О. Вінник вважає, що зазначена діяльність є господарською, складовою якої є перетин митного кордону України майном та/або робочою силою, що здійснюється у спеціальному робочому режимі [11, с. 511]. Таким чином, зовнішньоекономічний контракт є по суті господарським договором. Отже, відповідальність за недоотримання господарського зобов'язання, яка встановлена законом або контрагентами, є господарсько-правовою.

Досить поширеними засобами, які передбачаються суб'єктами ЗЕД у контракті та застосовуються державними органами у примусовому порядку за порушення зовнішньоекономічного законодавства, є *штрафні санкції*. З урахуванням ст. 238 ГК, метою застосування штрафу має бути припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідація його наслідків. Але штраф як захід юридичної відповідальності за своїм змістом не може бути спрямований на припинення правопорушення у ЗЕД або ліквідацію його наслідків.

Штраф має каральну мету, але, оскільки кара не може бути самоціллю, ця його властивість використовується переважно із превентивною метою щодо інших правопорушень. Д. Лук'янець стверджує, що штраф є заходом юридичної відповідальності, але не може вважатись адміністративно-господарською санкцією. Автор відносить адміністративно-господарські санкції до заходу адміністративної відповідальності (в розумінні ст. 238 ГК України), оскільки їм притаманна така ознака, як застосування в адміністративному порядку органами виконавчої влади. Зазначені санкції за своїм змістом повністю охоплюються більш широким поняттям – «заходи адміністративного примусу» [12, с. 13, 15].

Іншої точки зору дотримується Н. Шевченко, яка вважає, що стягнення штрафів слід розцінювати як специфічний засіб господарсько-правової відповідальності у вигляді адміністративно-господарської санкції. Це відповідальність не перед контрагентом, а перед державою, що тягне обмеження майнових прав суб'єкта господарювання у вигляді додаткових майнових обтяжень [13, с. 76], хоча застосовуються вони в адміністративному

порядку [14, с. 440]. Безумовно, адміністративно-господарські санкції, передбачені главою 27 ГК, ст. 37 Закону про ЗЕД та іншими законами, є засобами господарсько-правової відповідальності. Їх не можна відносити до адміністративної відповідальності лише з огляду на те, що повноваженнями щодо їх застосування наділені органи державної влади, до компетенції яких входить контроль за дотриманням відповідних актів законодавства у сфері ЗЕД.

Т. Корнева одним із ключових моментів відповідальності за правопорушення у ЗЕД, а саме – за порушення митних правил, визначає у випадках стягнення штрафів державний примус. Авторка відносить такий захід до адміністративної відповідальності суб'єктів ЗЕД [15, с. 73]. Аналіз статей 104–120 Митного кодексу (далі – МК) України дозволяє зробити висновок, що порушення митних правил фізичними особами – суб'єктами підприємницької діяльності (далі – СПД) або посадовими особами підприємства, що здійснює ЗЕД, за своєю природою і характером є адміністративним правопорушенням, за скоєння якого настає адміністративна відповідальність. Отже, з аналізу застосування штрафних санкцій до суб'єктів ЗЕД державними органами та порівняння Закону про ЗЕД з іншими нормативними актами, що регулюють зовнішньоекономічну діяльність, а саме – притягнення до відповідальності службових осіб підприємства або фізичних осіб – СПД державними органами, із статтями загальної частини Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) можна стверджувати, що серед видів відповідальності у ЗЕД повинно бути ще місце і **адміністративній**, яка сприятиме усуненню недоліків, чіткості та повноти законодавчого регулювання ЗЕД.

Порівняльний аналіз застосування штрафних санкцій дозволяє виділити суттєві ознаки та розбіжності між адміністративно-господарськими штрафами та штрафами, що застосовуються як захід адміністративної відповідальності у зовнішньоекономічній діяльності: *по-перше*, досліджені категорії застосовуються за різними нормативними підставами. Адміністративні штрафи застосовуються згідно із законодавчим актом, що є основним в галузі адміністративного права, тобто відповідно із КУпАП; адміністративно-господарські штра-

фи застосовуються за порушення суб'єктом ЗЕД господарської діяльності, що регламентована ГК України, Законом про ЗЕД та багатьма законодавчими актами цієї сфери; *по-друге*, застосування зазначених санкцій відрізняється за видами відповідальності, до яких вони належать як засоби. Так, перші застосовуються як захід адміністративної відповідальності, а другі – господарської; *по-третє*, суттєво відрізняються підстави правосуб'єктності порушника. Адміністративна відповідальність застосовується до фізичної або службової особи підприємства, а господарська відповідальність у вигляді адміністративно-господарської санкції застосовується як до фізичної особи – СПД, так і до юридичної особи – суб'єкта ЗЕД; *по-четверте*, зазначені санкції розрізняються за юридично-фактичними підставами застосування. Адміністративна відповідальність застосовується лише за вчинені адміністративні проступки, які вважаються правопорушеннями та перелік яких міститься в КУпАП України та МК України, а господарська відповідальність у вигляді адміністративно-господарської санкції застосовується незалежно від вини суб'єкта ЗЕД, що встановлено як загальне правило господарської діяльності.

Слід відрізнити правопорушення у ЗЕД від злочинів, за які передбачено *кримінальну відповідальність*. Засоби такої відповідальності застосовуються тільки згідно з КК України, перелік злочинів у якому є вичерпним, на відміну від інших правопорушень у ЗЕД. Важливе значення для визначення відповідальності відіграє сума прибутку, яку отримав або зміг би отримати суб'єкт ЗЕД при здійсненні протиправних дій. Ідеться про розмежування правопорушень у сфері ЗЕД, за які застосовуються адміністративні санкції, згідно з КУпАП, та кримінальне покарання. Зазначені злочини містяться у розділі VII КК, який має назву «Злочини у сфері господарської діяльності». Злочинами у сфері ЗЕД слід вважати зазначені у диспозиціях норм протиправні дії, що відбуваються саме при перетинанні митного кордону та визначаються як «перевезення, пересилка та ввезення в Україну...». Протиправні дії вважатимуться злочином у зовнішньоекономічній сфері, якщо їх здійснюватимуть суб'єкти ЗЕД, тобто фізична особа – СПД, або посадова особа підприємства, яке здійснює зовнішньоекономічну операцію. Особливість кримінальної відповідальності полягає в тому, що суб'єктом правопорушення (злочину) є тільки фізична особа. Так, якщо суб'єкт ЗЕД (юридична особа) без отримання обов'язкової ліцензії здійснює експорт товарів і отримує дохід у великих розмірах, то до винної фізичної (посадової) особи застосовується санкція КК України, а до підприємства – спеціальна санкція, як захід господарської

відповідальності.

Важливим є той факт, що злочини у сфері ЗЕД є порівняно новими для правоохоронних органів України. Це пов'язано, насамперед, із історичними обставинами. До проголошення Україною незалежності та проголошення рівного статусу приватної власності ЗЕД залишалася пріоритетною діяльністю державних підприємств. Відповідно, правоохоронні органи не мали можливості накопичувати досвід боротьби із злочинами у цій сфері, не мали досвідчених фахівців з питань боротьби із «відмиванням коштів», ухиленням від оподаткування, фіктивними експортно-імпорнтними операціями, порушеннями валютного законодавства при здійсненні зовнішньоекономічних операцій [16, с. 91]. Слід зазначити, що суб'єкт ЗЕД – юридична особа кримінальну відповідальність не несе, але деякі санкції КК України передбачають конфіскацію майна такого суб'єкта, якщо воно незаконно перевозиться через митний кордон, та отримання певного прибутку від його реалізації. Хоча у таких випадках до кримінальної відповідальності притягається службова особа, з ініціативи якої здійснювалося перевезення, підприємство також зазнає значних майнових втрат.

Висновки

Види та форми юридичної відповідальності суб'єктів ЗЕД, які передбачаються чинним законодавством та застосовуються контрагентами зовнішньоекономічного контракту (договору), не знайшли правового закріплення у ст. 33 Закону про ЗЕД. Оскільки стрижневою галуззю законодавства, що регулює ЗЕД, є господарське законодавство, крім майнової форми відповідальності суб'єктів ЗЕД, має бути організаційно-правова, яка вже знайшла своє закріплення у ГК України. Пропонуємо ст. 33 Закону про ЗЕД викласти у такій редакції:

«У сфері зовнішньоекономічної діяльності, що визначається цим Законом та пов'язаними з ним законами України, можуть застосовуватися такі види відповідальності: господарська відповідальність; кримінальна відповідальність; адміністративна відповідальність».

Господарська відповідальність застосовується у формі майнових санкцій, а також у формі організаційно-правового примусу у вигляді адміністративно-господарських санкцій або передбачених сторонами зовнішньоекономічного контракту (договору) оперативно-господарських санкцій».

Якщо порушення суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності або іноземними суб'єктами господарської діяльності цього Закону або пов'язаних із ним законів України призвели до виникнення збитків, втрати вигоди та/або моральної шкоди в інших таких суб'єктів або держави, суб'єкти ЗЕД, що порушили закон, несуть

матеріальну відповідальність у повному обсязі. Кримінальна й адміністративна відповідальність у зовнішньоекономічній діяльності запроваджується лише у випадках, передбачених кримінальним та адміністративним законодавством України».

Зазначені види відповідальності застосовуються згідно із ГК, законами України та зовнішньоекономічними контрактами, мають велике теоретичне і практичне значення для правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Наведений перелік форм і видів відповідальності суб'єктів господарювання у ЗЕД є вичерпним.

Література

1. Шпомер А. Особливості господарської відповідальності у сфері економіки // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 6. – С. 6–7.
2. Нешок Н. Пеня у сфері зовнішньоекономічної діяльності: основна характеристика, проблеми застосування та шляхи їх вирішення // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 3. – С. 56–59.
3. Мишок Д. Юридична відповідальність суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності в Україні та порядок її застосування // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 6. – С. 84–87.
4. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності. – К., 2001. – 556 с.
5. Шталова Т. Звільнення від відповідальності сторони зовнішньоекономічного договору (контракту) // Юридичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 114–120.
6. Марченко В. Б., Шталов Д. В. Правові основи зовнішньоекономічної діяльності. – К., 2005. – 207 с.
7. Мілаш В. Про розвиток господарсько-правового регулювання договірних відносин // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 5. – С. 36–40.
8. Бервено С. М. Проблеми договірного права України. – К., 2006. – 360 с.
9. Беляєвич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти). – К., 2006. – 590 с.
10. Хозяйственное право / В. К. Мамутов, Г. Л. Знаменский, В. В. Хахулин и др.; Под ред. В. К. Мамутова. – К., 2002. – 912 с.
11. Вінник О. М. Господарське право. – К., 2004. – 624 с.
12. Лук'янець Д. Про правову природу адміністративно-господарських санкцій // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 3. – С. 10–15.
13. Шевченко Н. Адміністративно-господарські штрафи як вид адміністративно-господарських санкцій // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 4. – С. 74–78.
14. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / За ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини. – К., 2008. – 720 с.
15. Корнева Т. Відповідальність суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності за порушення митних правил // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 1. – С. 72–75.
16. Катеринчук І. Міжнародне співробітництво в боротьбі із злочинами у сфері зовнішньоекономічної діяльності // Підприємництво, господар-

